

В перший період творчості, в 90-х рр. XVI ст., Шекспір написав два цикли драматичних творів, які прийнято називати історичними хроніками. Разом вони складають ніби дві драматичні тетралогії, яким притаманні єдність проблематики й сюжетний зв'язок (три частини «Генріха VI» й «Річард III» — перша тетралогія; «Річард II», дві частини «Генріха IV» й «Генріх V» — друга тетралогія). Поза цими двома циклами залишаються ще дві хроніки: «Король Джон» і «Генріх VIII», які, однак, становлять ніби пролог і епілог до обох тетралогій. Щоправда, «Генріх VIII» був написаний наприкінці творчого шляху Шекспіра, в 1612 році. Оскільки ж ці твори, крім тематичної і, до певної міри, сюжетної єдності, відзначаються ще й великою змістовою та художньою своєрідністю, виникає необхідність дати їм групову типологічну характеристику.

Постали вони на ґрунті загостреного інтересу до історії, передусім історії національної, яким позначене зріле англійське Відродження. Пояснення ж цього явища слід шукати насамперед у перехідному характері доби, враховуючи до того ж, що в Англії XVI ст. перехід від феодальної формації до капіталістичної відбувався з особливою інтенсивністю. В другій половині XVI ст. різко зростає кількість історичних творів, покликаних задовольняти цей інтерес. Серед них виділимо «Хроніки Англії, Шотландії та Ірландії» (1577), видані Р. Голіншедом, — саме з них Шекспір брав сюжети для своїх — драматичних — хронік. Проте, якого величезного значення сучасники геніального драматурга надавали знанню історії, красномовно свідчить хоча б ось ця декларація із хроніки Голіншеда: історія — це «есенція розуму, вершки досвіду, сік мудрості, серцевина розсудку, бібліотека знань, ядро політики, посвята в таємниці, календар часу, світоч істини, життя пам'яті...» (цит.: Барг М. Шекспир и история. М., 1976, с. 16). На цьому ґрунті й розквітає англійська історична драма зрілого Відродження — унікальне явище серед європейських літератур, і її вершина — Шекспірові історичні хроніки.

Англійських драматургів і глядачів того часу цікавила переважно національна історія, а в ній передусім — пізні середньовіччя (XIV—XV ст.). Для сучасників Шекспіра це був той учорашній день країни, коли зароджувалося її «сьогонні». В духовній культурі англійського Відродження починав формуватись історичний підхід до минулого, дистанціювання того минулого від сучасності. Саме в цю добу виникає поняття «часу» як специфічної історичної категорії, що їй належить принципово важлива роль і в концепції Шекспірових історичних хронік. З одного боку, у Шекспіра «час» — це рух самої історії, плинність усього існуючого у сфері життя людства, з другого — це певний момент історії, певна ситуація суспільно-політичного життя, що підлягає законові змінності. Ці два

поняття легко зливаються у єдине бачення історії як динаміки — змінності, твореної самими людьми. Це було зрушення, і досить радикальне, непорушного доти божественного порядку, на якому ґрунтувався середньовічний світогляд. Відбувалося зміщення акценту з волі провидіння на історичну самодіяльність людей — заявляв про себе ренесансний антропоцентризм, що йшов на зміну середньовічному теоцентризмові. Водночас у категорії «часу» проглядало усвідомлення об'єктивно діючих закономірностей і «велінь» історії, з якими Шекспір у хроніках постійно співвідносить наміри, вчинки, дії, прагнення своїх героїв-можновладців.

Проте й не слід перебільшувати історизм мислення Шекспіра і загалом митців Відродження. Адже насамперед цей історизм не поширювався на «суб'єкта історії» — на людину: і Шекспір, і інші письменники та мислителі Ренесансу виходили з розуміння людської природи як незмінної. А незмінність людської природи передбачала й незмінність певних фундаментальних основ і функцій людського буття. «Хоч поняття про час уже досягло в добу Шекспіра значного розвитку, воно ще не диференціювалося, як у наступні епохи. Минуле й теперішнє зближалося. Поєднання різних часів у одному творі мало за основу давню моральну традицію. Ідея еволюції людської свідомості ще не виникла... Історія читалася Шекспіром та його сучасниками як літопис людських доль, у яких проявлялися вічні закони життя» (Аникст А. Шекспир. Ремесло драматурга. М., 1974, с. 490).

Все це дозволяло Шекспірові без особливого зусилля актуалізувати минуле, переносючи на нього насущні суспільно-політичні й моральні проблеми сучасності. Можна сказати, що в ідеологічному плані історичні хроніки Шекспіра — це пряма проекція сучасності на минуле. Головним чином це були проблеми, породжені добою інтенсивного розвитку абсолютистської державності в Англії, як, наприклад: проблема державного порядку, протиставленого феодалній анархії; проблема абсолютної монархії, співвідношення влади й законності; значення особистості монарха, його якостей людини й правителя, від яких дуже багато залежало в долі держави й підданих; характер і стиль правління, його відповідність «часові» тощо. У спеціальних дослідженнях досить переконливо показано, як в історичних хроніках Шекспіра проявилися ідеологічні настанови монархії Тюдорів, розкрити залежність від тих настанов трактування англійської історії загалом і її подій та особистостей зокрема. Але значення цього моменту не слід перебільшувати, бо тоді породжується хибна тенденція тлумачення Шекспірових хронік як своєрідних ілюстрацій названих настанов. Важливо тут вказати, що в цих творах знайшла своє вираження ренесансна гуманістична ідеологія, яка великою мірою визначає їхню ідейну й моральну атмосферу і коригує абсолютистські ідеологічні настанови. Водночас у них відбився і народний підхід до історії, народне розуміння правди й справедливості, яке теж увійшло важливим складником в ідейно-моральну атмосферу п'єс.

А головне, Шекспіра передусім цікавила людина в історії, людські характери й долі, колізії та переживання людей в історичному потоці; його хроніки наповнені великим, суто людським змістом, і цим змістом знімається й середньовічне провиденціалістське розуміння історії як «промислу божого», і, значною

мірою,— згадані абсолютистські настанови. Очевидно, якби Шекспір надавав тим настановам такого ж значення, як деякі сучасні інтерпретатори, його хроніки давно б уже цікавили лише фахових істориків. Саме глибокий людський зміст, до того ж реалістично втілений (в широкому значенні слова), і привертає все нові й нові покоління до цих творів, робить їх справді безсмертними.

Історичні хроніки Шекспіра, чи, краще сказати, обидві історичні тетралогії, дають послідовне й цілісне відображення великого, майже столітнього, періоду в історії Англії — від останніх років XIV ст. по 1485 рік, коли на англійський престол зійшов Генріх VII і розпочалося правління династії Тюдорів, епоха розквіту абсолютизму. Більш ранній період англійської історії, початок XIII ст., відображає хроніка «Король Джон», яка стоїть осібно, але водночас і в плані історичному, і за основною тематикою є ніби прологом до основного масиву хронік, що складаються у дві тетралогії. Ще більше відокремлена від них хроніка «Генріх VIII», написана під кінець творчого шляху Шекспіра. Вона в апологітичному плані зображає правління Генріха VIII, батька королеви Єлизавети; це єдина хроніка великого драматурга, де відбита сучасність. «Це п'єса про переможну абсолютну монархію, написана в період, коли абсолютизм іще не вичерпав своїх можливостей» (Шведов Ю. Исторические хроники Шекспира. М., 1964, с. 30).

Історичну і, відповідно, сюжетну основу головного масиву хронік Шекспіра становить міжусобиця двох феодалних угруповань, відома під назвою війни Білої і Червоної троянд. Хоч, власне, ця війна почалася в 1455 році виступом Річарда, герцога Йоркського, проти короля Генріха VI Ланкастерського, але боротьба між двома паростями династії Плантагенетів, Ланкастерською і Йоркською, започаткувалася ще на порозі XV ст., коли герцог Болінброк у 1399 році скинув з трону Річарда II Плантагенета й проголосив себе королем Генріхом IV, поклавши початок правлінню Ланкастерської династії. Тому К. Маркс у «Хронологічних нотатках» указує на 1399 рік як на початок війни Білої і Червоної троянд (Архив Маркса и Энгельса. Т. VI. М., 1939, с. 306).

Справді, саме вчинена Генріхом IV узурпація поклала початок тривалій і запеклій боротьбі між двома феодалними угрупованнями. Щоправда, вона була притихла за Генріха V (1413—1422), який домогся блискучих успіхів у Столітній війні з Францією, надавши англійському феодальному дворянству широку можливість грабувати цю країну. Суперечності знову загострилися за Генріха VI (1422—1461), який був коронований у восьмимісячному віці, а згодом виявився слабким та безвольним правителем, що зрештою і призвело до згаданого виступу герцога Йоркського — до безпосереднього вибуху війни Білої й Червоної троянд. Англійська феодална аристократія поділилася на два ворожі табори, на прибічників Йоркської і Ланкастерської династій, емблемами яких були відповідно біла і червона троянди. Обидві ці династії були відгалуженнями роду Плантагенетів, а формальною підставою претензій Йорків на престол було те, що вони вважали себе спадкоємцями герцога Лайонела, третього сина Едварда III (1327—1377), тоді як Ланкастери були спадкоємцями Джона Ганта, четвертого сина згаданого короля. Піднявши повстання проти Генріха VI, герцог Річард Йоркський у 1460 році захопив його в полон і домогся зречення короля

від престолу. Проте дружина Генріха VI, королева Маргарита, за допомогою шотландців завдала поразки йоркістам під Вейкфілдом (грудень 1460) і на недовгий час поновила чоловіка на троні. Герцог Йоркський загинув у тій битві, але його старший син Едвард, здобувши перемогу під Таутоном (березень 1461), вступив у Лондон і проголосив себе королем Едвардом IV (1461—1483). Однак і після цього Ланкастери продовжували боротьбу і лише у битві під Барнетом (травень 1471) зазнали остаточної поразки. Остання фаза війни Білої і Червоної троянд розігрується в середині 1480-х років. Після смерті Едварда IV міжусобиця спалахнула в таборі Йорків: брат покійного короля і регент Річард Глостер зміщує малолітнього короля Едварда V і проголошує себе королем Річардом III (1483—1485). Проти нього виступає граф Річмонд, представник родини Тюдорів, який перемагає у битві при Босворті (серпень 1485) і стає королем Генріхом VII. З ним почалася нова епоха в історії Англії — епоха розквіту абсолютистської державності, яка була кроком уперед в історичному поступі країни.

Чим же була ця війна у своїй суспільно-історичній сутності й наскільки ця сутність відбита в історичних хроніках Шекспіра? Була вона не тільки феодалною міжусобицею, звичайною для середньовіччя, а й виявом глибокої кризи феодално-середньовічного світопорядку. Втративши можливість грабувати Францію внаслідок несприятливого повороту в Столітній війні, групи англійських феодалів прагнуть зміцнити свої позиції і розширити володіння в самій Англії, що призводить до різкого загострення міжусобиць у другій половині XV ст. Взятши владу, обидва табори насамперед перекроюють володіння, намагаються захопити якомога більше земель і титулів, що й показує досить виразно Шекспір у своїх історичних хроніках, певною мірою виявляючи приховану пружину прагнень і дій феодалної аристократії. Однак війни Білої і Червоної троянд призводять до наслідків, протилежних цілям і прагненням їхніх учасників. Обидва табори хотіли розширити владу й володіння, зберігаючи, проте, феодалну децентралізацію; об'єктивно ж вони прийшли до самознищення і розчищення шляху для абсолютистської монархії Тюдорів, яка була, за словами Ф. Енгельса, перемогою над феодалізмом, хоч ще й не бюргерства, а королівської влади (М а р к с К., Е н г е л ь с Ф. Твори, т. 21, с. 397).

Так прокладала собі шлях історична необхідність, і це не без своєїрідної патетики відображено в драмах Шекспіра. Особливо ж сильне вираження отримав у них трагедійний аспект цього історичного процесу — самознищення старої феодалної знаті з її лицарськими звичаями й традиціями, на зміну якій ішло нове дворянство буржуазного походження і з буржуазними тенденціями.

Історичні хроніки Шекспіра створювалися не за хронологічною послідовністю їхнього змісту. На самому початку творчого шляху драматурга були написані трилогія «Генріх VI» і «Річард III», які відображають власне війну Білої і Червоної троянд та її «непередбачений» фінал. Це перша тетралогія. Другу тетралогію, що складається з драм «Річард II», «Генріх IV» (дві частини) та «Генріх V», Шекспір написав у другій половині 90-х рр. XVI ст., десь із 1596 по 1599 рік, коли його талант драматурга досяг повного розквіту. В другій тетралогії змальовується період історії Англії, що передував війні Білої і Червоної

троянд: перша третина XV ст., коли визрівала фатальна для англійської феодалної знаті міжусобиця. Слід сказати, що за своїм художнім рівнем перша тетралогія значно поступається другій, і, щоб у цьому пересвідчитись, досить елементарного зіставлення «Генріха VI» з «Генріхом IV». Однак сюжетно (а сюжет у хроніках Шекспіра — це рух самої англійської історії) перша тетралогія йде за другою і є її прямим продовженням.

Як видно зі сказаного, обидві тетралогії Шекспіра з їхніми «прологом» і «епілогом» створювалися не за задалегідь складеним планом, а поставали спонтанно. Таке групування творів у Шекспіра відсутнє, запропоноване воно дослідниками пізніших часів.

І, нарешті, коротко скажемо про жанрову специфіку історичних хронік, особливості їхньої структури. В спеціальному дослідженні Ю. П. Шведов дав їм таке визначення: «До жанру хронік слід віднести п'єси з вітчизняної історії, в яких Шекспір, не міняючи головних історичних дійових осіб, прагне засобами драматургії відтворити й пояснити вірогідні події англійської історії» (Шведов Ю. Исторические хроники Шекспира, с. 10). Визначення конкретне, і в цьому його приваблює сторона, але в ньому повністю опущені жанрово-структурні моменти. Тому необхідно додати: історичні хроніки — це своєрідне жанрове утворення, що виникло в ренесансній Англії на основі синтезу історії й драми, з виразним тяжінням до трагедійного звучання. Сам Шекспір, як і інші драматурги, його сучасники, нерідко називав свої хроніки трагедіями (наприклад, «Трагедія про короля Річарда III»), і дослідники пізніших часів зближують їх із трагедіями, а то й зараховують до них.

Зближення історії та драми мало давню традицію, яка йде від античності. Вже тоді «творити історію — означало розігрувати земну драму людського життя. В свою чергу, театр «розігрував», «оживляв», «повторював» різноманітні «історії» (Барт М. Шекспир и история, с. 14). В Англії доби Відродження не просто загострюється інтерес до історії, але й сама історія все виразніше починає сприйматись як сповнена поважного й повчального змісту драма людських долі. Тут важливу роль відігравала гуманістична ідеологія доби, яка і в історії центр ваги зміщувала на її людський, зрештою — моральний і духовний — зміст, на розкриття цього змісту, прихованого за строкатим потоком подій і фактів. Причому цей зміст ренесансні драматурги розкривали виключно в аспекті трагедійному, оскільки історична свідомість, що вже давно помічено, складалась як функція свідомості трагедійної і довгий час лишалася пов'язана з нею. Варто тут згадати й про те, що розмежування сфер між двома основними драматичними жанрами проводилося тоді за принципом: сфера трагедії — державно-історичне життя, сфера комедії — життя приватне. Навчання у історії мислилося головним чином як «навчання на помилках», що породжуються інтересами й пристрастями, нахилами й прагненнями історичних героїв; звідси недалеко до центрального в трагедії поняття «трагічної вини». Те саме знаходимо і в історичних хроніках Шекспіра: так, політичний і моральний сенс «Річарда II» для тогочасних глядачів полягав насамперед у помилці головного героя, який хоче правити державою, ніби вотчиною; сенс «Генріха VI» — в тому, що її герой, невдатний приборкувати феодалів і правити державою, все-таки чіпляється за

владу; глибокий сенс «Річарда III» — теж у помилці героя, в його волюнтаризмі, спробі повстати проти «часу», покладаючись на свої індивідуальні сили й можливості тощо.

Водночас історичним хронікам Шекспіра притаманні жанрові ознаки, що відрізняють їх від трагедій. На змістовому рівні це передусім їх насиченість політичною проблематикою, їхній чітко виражений, так би мовити, державно-історичний сюжет. Деякі дослідники вбачають у цьому їхню визначальну жанрово-тематичну рису. Так, Л. Ю. Пінський пише: «Життя нації, що проявляється в політичних колізіях, створює таку ж цілісність у хроніках, як у комедіях — життя Природи в колізіях особистих почуттів, а в трагедіях — життя соціальне в колізіях між особистістю і суспільством» (Пінський Л. Шекспир. Основные начала драматургии. М., 1971, с. 10). Слід указати й на те, що саме відчуття та розуміння трагічного в хроніках Шекспіра далеко від класичного; як видно навіть із наведених вище прикладів, це трагізм, що великою мірою породжується зовнішніми причинами й ситуаціями і має переважно зовнішній характер. І коли деякі хроніки, будучи монодрамами, за своєю будовою наближаються до трагедій (звичайно, не класичних, а таки шекспірівських), то інші в цьому відношенні далеко від них відходять, мають структуру скоріше хронікально-епічну, ніж драматичну. Хроніки засновані на дійсних історичних подіях і не можуть далеко відхилитися від історичної канви. Звичайно, в них Шекспір удався до відбору подій, до їх переміщення, перегруповання, злиття — тобто допускав вільне поводження з фактами, але тільки в певних межах, що допускаються історичною правдою. Хроніки Шекспіра — художні твори, отже, домисел відіграє в них велику роль, хоч і не поширюється на фундаментальні історичні події та їхню послідовність.

ГЕНРІХ VI

Історична хроніка «Генріх VI» була написана найраніше і взагалі вважається першим твором Шекспіра. Але три її частини з'явилися не у відповідності з хронологією історичних подій, в них відображених. Найраніше була написана (1590) і надрукована (1594) друга частина хроніки, за нею — третя (відповідно 1591 і 1595), і останньою була створена перша частина (1592), яка за життя Шекспіра не публікувалась і з'явилася друком посмертно в першому зібранні його творів, знаменитому Folio 1623 року. Назване воно так тому, що вийшло великим форматом, в аркуш (лат. in folio) — на противагу окремим виданням п'єс, що випускалися форматом невеликим, у чвертку аркуша (in quarto), й називаються відповідно Quarto, скорочено — F і Q. Слід зазначити, що таке датування трьох частин «Генріха VI» не є твердо установленим, оскільки для цього немає достатніх документальних підтверджень, — воно лише найвірогідніше, і на ньому сходиться більшість авторитетних сучасних шекспірознавців. Основним джерелом сюжету для всіх трьох частин твору стали «Хроніки Англії, Шотландії та Ірландії» Голіншеда в їх другому, доповнено-